

# De sleutel op het graf leggen en de mantel laten vallen

In 1480 een oud gebruik

*Leo Adriaenssen*

## EEN INCIDENT

Op zondagmorgen 17 oktober 1655 goot Maria Donckers in de Minderbroedersstraat te 's-Hertogenbosch een emmer water leeg tegen de gevel van de buurvrouw. Deze vroeg wat dat voor een manier was, waarop Maria nog een emmer water haalde en informeerde of zij er soms wat van wilde, *waer over sij t'samen kijvende wierden*. Maria Donckers schold er stevig op los en maakte buuf onder meer uit voor een bedelares, waarop deze repliceerde: "*Tis beter gebedelt als gebanckeroetiert ofte den sleutel op tgraft geleght.*"<sup>1</sup>

Wat bedoelde de buurvrouw? Was Maria Donckers inderdaad bankroet? De dikke Van Dale kent de Zuidnederlandse uitdrukking 'de sleutel op het graf leggen' in de betekenis van het afwijzen van een nalatenschap.<sup>2</sup> Was het verwijt van de buurvrouw een verwijzing naar het sterfhuis van Maria's vader? Deze, Lowies Donckers, koopman in 'de Samson' aan de Zadelstraat, was overleden in 1647, maar in 1662 vonden zijn nabestaanden het nodig om te laten verklaren dat hij *niet en is begraeven vanden armen, maer doen begraeven door sijne kinderen, eerlijck ende borgerlijck naer sijnen staet ende conditie, en dat de huijsvrouwe vanden voorschreven Donckers niet en is gebanckroetiert.*<sup>3</sup> Lowies was inderdaad de minst succesvolle geweest van vijf welgestelde gebroeders Donckers, die in de wol- en lakenhandel fortuin hadden gemaakt. Voor de reductie van Den Bosch handelde hij op Spanje, daarna was hij *cruynier*, -dat is koopman in specerijen-, maar ook winkelier in allerhande grutterswaren. Bankroet was hij echter niet.

Ook de man van Maria Donckers, de zilversmid Thomas van Well<sup>4</sup>, heeft zijn problemen gehad, al is niet bekend welke. Hij trad in 1642 in het

---

1. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Notarieel archief 2716, fol. 229, 12 november 1655.

2. Vgl. A. Kruijssen e.a. (uitg.), *Huizinga's spreekwoorden en gezegden. Herkomst, verklaring en vergelijking met Frans, Duits en Engels* (Baarn, 1994) 529.

3. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Notarieel archief 2700, fol. 309, 18 september 1662.

4. Centraal Noordbrabants Museum, *Catalogus van de tentoonstelling Brabants zilver* ('s-Hertogenbosch 25 juli - 26 september 1965), ongepagineerd, overzicht van de zilversmidsmerken op de Bossche insculpatieplaten, no 64. H. Das-Horsmeier, "Een Bossche avondmaalsbeker uit 1670 van de hervormde gemeente te Vught (N.Br.) en het wapen van Vught", *Brabants Heem*, XXXV (1983). H. Das-Horsmeier en J. Koldewij, "De Bossche

ambachtsgilde der edelsmeden en was in 1646-1647 keurmeester, in 1647-1648 deken. Zijn laatste leerling nam hij aan in 1656-1657.<sup>5</sup> De stilte die daarna rond zijn persoon intreedt, is niet verklaard, maar misschien had de hint van de buurvrouw een grond van waarheid en was hij bankroet.

Thomas van Well was in 1655 echter niet wijlen, zodat er geen sleutel op een graf viel te leggen. En dat Maria de nalatenschap van haar vader wel degelijk heeft aanvaard, blijkt uit verschillende transacties.<sup>6</sup> Dan blijft de optie over van een bankroet van Thomas van Well, die de stilte na 1656-1657 zou kunnen verklaren. Bekend is dat Van Well in 1654-1655 moeilijkheden had gekregen met zijn beroepsvereniging<sup>7</sup> en dat collegae zijn werk veranderden.<sup>8</sup> Had hij een wanprestatie geleverd? Had hij als edelsmid, deken of keurmeester gefraudeerd? De buurvrouw moet kennis van zaken hebben gehad of minstens de klok hebben horen luiden. Maar dan is nog steeds onduidelijk waarom zijn weduwe de sleutel op het graf zou hebben gelegd.

#### HUIK EN SLEUTEL OP HET GRAF

Hoe de feitelijke handeling van het deponeren van de sleutel op het graf in oudere tijden werd verricht, laat in 1468 een naamgenote van Maria Donckers zien. Op 6 april van dat jaar verscheen zij voor schepenen van Den Bosch als Hille, weduwe van Henric Roloffs Donckers: *seede dat tot hoirre kennisse comen is, dat de voerscreven Henric, hoir man, van leven ter doet comen is. Zij heeft toen vertegen op allen gueden hoirs man vorsscreven totten sculderen behoef des selven wilner hoirs. Ende liet in teken van dien vallen hoir huycke ende slutelen.*<sup>9</sup>

Cornelis Kiliaen van Duffel zegt *in voce* 'slotel op t'graf leggen' over deze uitdrukking: "cedere bonis; profiteri se deserere bona sua creditoribus, quod beneficio lege concessio viduis licitum fuit, clauibus, cingulo marsupioque sepulchro siue feretro mariti recens defuncti superimpositis, causa grauium debitorum."<sup>10</sup> Uit zijn uitleg blijkt dat het een handeling betrof, die werd uitgevoerd door juist weduwe geworden vrouwen en dat behalve de sleutel

---

avondmaalbeker in Vught van Thomas van Well", *Brabants Heem*, XXXVII, (1985).

5. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Ambachtsgilden 313, ongefolieerd, rekeningen van de Sint-Elooisjaren 1646-1647, 1647-1648 en 1656-1657.

6. Specifiek op Maria's erfdeel heeft betrekking: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1602, fol. 427, 12 augustus 1647.

7. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Ambachtsgilden 313, ongefolieerd, rekening van het Sint-Elooisjaar 1656-1657: aan het gilde der goud- en zilversmeden betaalt hij *f* 92:17:6 voor de proceskosten en *f* 3 boete. Volgens de rekening van 1654-1655 waren er toen al juridische schermutselingen.

8. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Ambachtsgilden 313, ongefolieerd, Sint-Elooisjaar 1654-1655: ook het werk van de zilversmid Davidt Pypardus werd veranderd.

9. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1237, fol. 171<sup>v</sup>, 6 april 1468.

10. C. Kiliaen, *Etymologicum Teutonicæ linguæ sive dictionarium Teutonico-Latinum* (Antwerpen, 1599) 494.

(clavis) ook de gordel (cingulum) en geldbuidel (marsuppium) op het graf konden worden gelegd, of op de lijkbaar (feretrum). Daarmee zagen zij ten behoeve van de schuldeisers af van de nalatenschap van hun man.

Het voorbeeld van de weduwe Donckers maakt duidelijk dat de Bossche praktijk nog een andere variant kende, namelijk het leggen van de huik (overmantel) en de sleutel op het graf. Dat deed in 1479 ook Johanna, weduwe van Dierck Goyarts, toen zij *vestam suam superiorem videlicet togam* (haar overkleed of mantel) op het graf wierp ten gunste van de schuldeisers van haar man.<sup>11</sup> Begin mei 1480 waren enkele schepenen van Den Bosch op het kerkhof aanwezig bij de begrafenis van Everit die Zartswever (sergeweaver). 's Morgens na de zielmis zagen zij hoe diens weduwe Kathelyn *den slotel ende hoer overste cleet opt grafft leegde ende lyedt liggen, in manieren als dat nae der oude costume ende usagie deser stadt gewoenlick is*.<sup>12</sup>

Wie de gordel op het graf legde, stond in haar ondergoed<sup>13</sup> en symboliseerde daarmee de afstand van haar bezit. "In Frankfort was de vrouw, die haar mantel liet vallen op 't graf van haar man, en niet meer dan één kleed behield, niet gehouden voor diens schulden in te staan", schreef in 1853 de rector van het gymnasium te Assen.<sup>14</sup> Sleutels, zo vervolgde hij, waren "symbool van der huisvrouwen magt", waarvan zij afstand deden door ze op de kist of de baar te leggen. Zo deed in 1404 ook de weduwe van de hertog van Bourgondië.<sup>15</sup>

#### ANDERE RECHTSRITUELEN

Het leggen van de sleutel op het graf was een juridisch ritueel, waarmee de afstand van de nalatenschap niet alleen werd gesymboliseerd, maar ook daadwerkelijk voltrokken, dat wil zeggen rechtskracht kreeg. Een vergelijkbare rituele handeling was het 'helmeling vertijden': de overdracht van een akker of een ander onroerend goed geschiedde door een halm aan de nieuwe eigenaar te overhandigen, waarmee vertijdenis (afstand) werd gedaan van het bezit.<sup>16</sup> En een koopcontract kreeg pas kracht van bewijs door de 'wijnkoop': koper, verkoper en getuigen dronken op kosten van de eerste wijn.

Rituelen markeerden de belangrijke momenten van de levensloop: geboorte, doop, emancipatie, kennismaking, trouwen, wonen, echtelijke onenigheid, arbeid, ziekte, overlijden en begrafenis<sup>17</sup>, en zij speelden een rol in landbouw,

---

11. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1248, fol. 220<sup>v</sup>, 3 juli 1479. Vgl. Rechterlijk archief 1259, fol. 271<sup>v</sup>, 6 juli 1490: Elisabeth weduwe Herman Jacopss laat haar overkleed vallen.

12. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1249, fol. 351, 2 mei 1480.

13. M.J. Noordewier, *Nederduitsche regtsoudheden* (Utrecht, 1853) 39.

14. Noordewier, *Nederduitsche regtsoudheden*, 41.

15. Noordewier, *Nederduitsche regtsoudheden*, 47; vgl. 188.

16. Zie voor enkele andere vormen van symbolische bezitsoverdracht in de vroege en volle middeleeuwen A.J.A. Bijsterveld, "Een handschoen op het altaar. De betekenis van het middeleeuwse ritueel van grondschenking", in: A. Komter (red.), *Het geschenk. Over de verschillende betekenissen van geven* (Amsterdam, 1997).

17. Zie talloze artikelen in de eerste dertig jaargangen van *Brabants Heem* en voor een analytische synthese G. Rooijackers, *Rituele repertoires*.

geneeskunde, bestuur, gildeleven en overvloedig in de religie. Ook het recht was er in de vroege middeleeuwen mee doordrenkt geweest. Veel handelingen, zoals het hulde brengen bij de aanvaarding van een leengoed, werden in de loop der tijd vervangen door een administratieve actie, bestaande uit de betaling van een som geld en de registratie van de leeneed. In het leenrecht maakte het heergewade eenzelfde ontwikkeling door, doordat de oorspronkelijke afstand aan de leenheer van paard en wapenuitrusting van zijn overleden leenman later in geld werd verrekend.

Behalve het vermogens- en het leenrecht kenden ook het laat-, tiend-, cijns-, familie- en procesrecht rituele vormen.

In het familierecht was het geven van een ring of een ander voorwerp tijdens de verloving een rituele onderstreping van een transactie tussen twee toekomstige huwelijkspartners, namelijk de gelofte van eeuwige trouw. De handschoen kon een rol spelen bij een uitdaging tot een tweegevecht ('de handschoen werpen') of bij een huwelijk met een afwezige ('met de handschoen trouwen'). Doordat een paar tijdens de huwelijkssluiting zijn onwettige kind tussen zich innam, bedekt met een doek of kledingstuk, werd zo'n 'mantelkind' gelegitimeerd.

In het procesrecht is de meest bekende rituele handeling die van de zoen. Bij een verzoening tussen de dader met zijn vrienden en magen en anderzijds de nabestaanden van het slachtoffer stond de vernederingsactie centraal. De dader moest om vergiffenis bidden, -barveoets, blootshoofds, in zijn hemd, knielend en met gevouwen handen. Daarnaast werd hem een boete in geld of rogge en was opgelegd, moest hij ter nagedachtenis van de dode missen laten celebreren en eventueel een bedevaart maken (soms barveoets), werd hij tijdelijk verbannen en diende hij gedurende een vastgestelde periode op de openbare wegen en in publieke gelegenheden het contact met de nabestaanden te schuwen. Zo mocht hij niet dezelfde herberg bezoeken en hoorde hij bij kerkbezoek achter in het portaal te blijven staan.

Bij een actie tot eerherstel in beledigingszaken kon de rituele straf bestaan uit het kloppen op de mond, zich enkele malen omdraaien en blootshoofds knielen.<sup>18</sup> Zo'n straf werd opgelegd door de wereldlijke rechter, maar ook het geestelijke hof beschikte over een ritueel strafrepertorium. In 1439 moest Willem Goyarts Cox te Leende een boete van *f* 4 betalen, omdat hij een kind had gemaakt bij zijn zus Mechtelt. Bovendien moesten beiden openbaar processie lopen rond de kerk, elk met een brandende kaars in de hand, hij in zijn ondergoed, zij zonder mantel.<sup>19</sup>

Broer en zus moesten hun processies lopen op belangrijke kerkelijke feestdagen, dus als er veel volk was. Publieksgericht was ook de straf met de huik in Den Bosch: vrouwen van lichte zeden werden tot spot van het volk in een houten mantel rondgeleid, maar ook Henricxken Bauwens Goessens, die een non en twee kloosterheren zo had geschoffeerd dan een van hen een toeval

---

*Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen, 1994), met name hoofdstuk "De rituele markering van het dagelijks leven".

18. E.J.M.F.C. Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (Z.pl., 1996) 124.

19. G. Bannenbergh, A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland* (2 dln; Nijmegen, 1968-1970) II, 56.

kreeg, moet in 1585 veroordeelde om *de gruen tonne metten wapenen dezer stadt driemaell om tgewanthuijs der selver stadt te draegen*, om 200 carolusgulden te betalen voor het herstel van de afgebrande Sint-Janskerk en om op de eerste genechtdag voor het gerecht te verschijnen *ende aldaer sonder huycke sittende op beyder haer knijën met gevouwen handen met luyde stemme te seggen dat zy het voorscreven fortselyck voorstell doer boose passi"en ende ingeven des duijvels heeft gecommiteert.*<sup>20</sup>

Publiek vertoon bij straf- en boeterituelen kwam ook voor bij terechtstellingen. Wie werd veroordeeld voor seksueel verkeer met een dier werd met zijn of haar 'partner' verbrand. Joos de Damhouder uit Brugge, de veel gelezen en gebruikte schrijver van *Practijcke ende hantboeck in crinimele saecken* (1555), vermeldt de straf met de zak voor vadermoord: de dader werd met een haan, een hond, een slang en een aap in een zak gebonden en in het water gegooid.<sup>21</sup> Een vrouw die haar pas geboren kind doodde, -postnatale abortus-, werd op het schavot voor het stadhuis aan een paal gewurgd met een pop in de arm, waarna haar lichaam buiten de stad werd tentoongesteld *aen een staeck met een houte kint boven haer hoofd*, zoals in Den Bosch geschiedde in 1695<sup>22</sup>; in Breda moest in 1710 een veroordeelde vrouw eerst met een koord om de hals en een pop in de armen op het schavot te pronk staan, waarna zij werd gewurgd.<sup>23</sup>

#### DE COSTUMEN VAN BRABANTSE STEDEN

Wat in Den Bosch in 1480 een "oude costume ende usagie" werd genoemd, toen de sleutel op het graf werd gelegd, behoorde in die stad niet tot de gecodificeerde *costuymen ende usantiën*, zoals die waren vastgelegd in 1606.<sup>24</sup> In de titels 'Hoe-men op die Goeden van een Debiteur behoort te procedereen' (XIX) en 'Van Cessie te doen' (XXIV) komt het leggen van de sleutel op het graf niet ter sprake, wat doet vermoeden dat het een in onbruik geraakte of minstens archaische rechtshandeling was. Dat Willem van de Tanerijen er in zijn *Boec van der loopender practijken der raidtcameren van Brabant*<sup>25</sup> niet van repte, kan volgen uit het lokale karakter van het gebruik.

Misschien hebben de 'sleutelworp' en de 'gordelreiking' een plaats gehad in de Bossche costumen van voor 1546-1547, uit welk jaar de oudste bewaarde versie stamt. Maar het voorbeeld van Maria Donckers uit 1655 maakt duidelijk dat toentertijd het leggen van de sleutel op het graf een zegswijze was geworden, die ongeveer stond voor of synoniem was aan bankroet spelen. Dat

---

20. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 148-5.

21. F. Egmond, "De 'straf met de zak' of **Poena cullei**. De **longue durée** van een rituele strafvoltrekking", *Tijdschrift voor geschiedenis*, CIX (1996).

22. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 39, ongef., 27 oktober 1695. Idem 178-7. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Raad van Brabant 467, fol. 205, no 312.

23. Gemeentearchief Breda, Rechterlijk archief Breda 113, fol. 89. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Raad van Brabant 467, fol. 108.

24. V. van Beughem, *Costuymen ende usantien der hooft-stadt ende meyerie van s'Hertogen-Bossche* (s'Hertogen-Bossche, By Jan Scheffers, Boeck-drucker in 't vergulde Missael, 1684).

25. Willem van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken der raidtcameren van Brabant*, uitgeg. door E.I. Strubbe (2 dln; Brussel, 1952).

het ritueel niet in de oudste Bossche costumen wordt genoemd en in 1480 wordt gekarakteriseerd als een oud gebruik, geeft aan dat het in 1480-1546 in de overgangsfase verkeerde van symbolische rechtshandeling via rituele pleegvorm naar topos of gezegde. Wel vermelden de costumen van verschillende andere Brabantse steden het ritueel.

Die van Breda uit 1570 zeggen: "Item wort binnen de Stadt Breda voor Costume gheobserveert, dat een Vrouwe gheen Coopwif wesende, naer de doot van haeren Man haer beduchtende van insolventie vanden Sterff huysheurs Mans, uyt den selven sterf-huyshe mach scheidende, sonder iet met haer draghende, ende den sleutel op 't graf stekende, met sulcken effecte, dat de Vrouwe daer mede blijft onghescheiden ende onghemolesteert van de Crediteurs, al waert soo, dat sy namaels quame tot beter fortune, oft dat haer by successie eenigh goet verstorve."<sup>26</sup>

Bergen op Zoom was iets lankmoediger jegens de weduwe. De costumen van 1627 gaven haar nog zes weken de tijd om in het sterfhuis te blijven voor zij het aan de schuldeisers overliet. Mits zij een inventaris had gemaakt, mocht zij op kosten van het sterfhuis het noodzakelijke huishouden blijven doen. Voor de zes weken waren verstreken, moest zij bij de secretarie ten stadhuize de sleutel deponeren. Als zij in gemeenschap van goederen was getrouwd, had zij overigens geen recht om afstand te doen van de nalatenschap.<sup>27</sup>

Ook Herentals kende het respijt van zes weken voor de weduwe. De costumen van die stad uit 1559 gunden haar bovendien dat zij op haar paasbest gekleed het sterfhuis verliet: zij mocht "uyt den sterf-huyshe gaen gekleet, als sy op den Paesdagh ter kercken gaet, ende brengende den sleutel vanden sterf-huyshe den gherichte op de stad-huyshe, laeten[de] haere renuntiatie daer te boeck stellen."<sup>28</sup> Leuven daarentegen was in de costumen van 1622 strenger door de weduwe te verplichten op weg naar de begrafenis het sterfhuis te verlaten "met heure ghewoonlijcke cleederen, niet de beste ofte de slechste, van elcx een aen-hebbende." Op het kerkhof moest zij de sleutel op het graf leggen en daarna mocht zij het sterfhuis niet meer betreden.<sup>29</sup>

In het algemeen had iedere erfgenaam het recht om een jaar lang te dubben over het al dan niet aanvaarden van de nalatenschap, mits hij of zij daarvan een octrooi van beneficie van inventaris vroeg bij de overheid. Echtgenoten konden in principe geen erfgenamen onder beneficie van inventaris zijn. De weduwe mocht dat in verschillende plaatsen wel, maar zij kreeg slechts enkele dagen of weken respijt. Bovendien gold de boedelafstand niet voor de schulden die waren gemaakt in handel of bedrijf die zij samen met haar man of met diens toestemming alleen had gedreven. De weduwnaar genoot nooit en nergens het recht van afstand.

---

26. Thomas Ernst van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (In 's Gravenhage, By Jacobus vanden Kieboom, MDCCXLIV), 326, art. XXXIII.

27. J.B. Christijn, *Brabantts recht, dat is generale costumen vanden lande ende hertoghdomme van Brabantt* (2 stukken; Brussel, 1682) II, 786, titel XIV, artt. XXXVIII en XXXIX.

28. Christijn, *Brabantts recht*, I, 735, titel XII, art. 8.

29. Christijn, *Brabantts recht*, I, 30, kapittel XII, art. 17.

Rituelen als het uitwisselen van ringen tussen verloofden of het wettigen van mantelkinderen bleven lang bestaan, maar meestal werd de oorspronkelijke handeling vervangen door een meer abstracte daad. In plaats van het drinken van de wijnkoop kwam het betalen van wijnkoopgeld als garantie dat de transactie daadwerkelijk zou worden geëffectueerd. Het uittellen van de klinkende en blinkende penningen bij de naasting van goederen kon mettertijd ook op andere wijze geschieden, zolang er maar sprake was van prompte betaling.

De weduwe die de boedel afwees, deed met de sleutel afstand van het onroerende bezit en met haar mantel van de roerende goederen. Van de vier geciteerde stedelijke costumen hebben de oudste (Herentals, 1559) en de jongste (Bergen op Zoom, 1627) de modernste redactie van de sleutelworp. Ten stadhuize moest aangifte worden gedaan van de afstand van het sterfhuis. Daar moest de sleutel worden afgegeven en niet op het kerkhof. In Brugge had de weduwe de keuze om de sleutel op het graf te (laten) leggen of deze te overhandigen aan de ontvanger van de bezwaarde boedels.<sup>30</sup>

De costumen van de twee andere Brabantse steden, Breda (1570) en Leuven (1622), hielden vast aan het puur rituele karakter van de handeling, hoewel vermoedelijk ook daar de betreffende rechtshandeling al was gemoderniseerd of geontritualiseerd. Na verloop van tijd slonk overal de boedelafstand door de weduwe tot een zuiver administratieve rechtshandeling voor schepenen of een notaris.

De onderscheiden rechtsrituelen hadden elk hun eigen openbaarheidsfunctie. Vormen van bezitsoverdracht werden gesymboliseerd met behulp van voorwerpen: de halm bij de verkoop van een stuk grond, de handschoen bij een schenking aan een kerkelijke instelling<sup>31</sup>, de sleutel bij de afstand van een insolvente boedel. Met de straf in de zak, de wurging met de pop en de verbranding met een dier werden de begane misdaden gesymboliseerd.

Daarnaast was het ritueel vaak ook een vorm van representatieve openbaarheid, waarin de macht van de landsheer of een andere overheid werd vertoond en zodoende bevestigd. Tegenover het machtsvertoon van de corrigerende overheid (strafvoltrekking door het bevoegde gezag) stond het aanhankelijkheidsvertoon van bijvoorbeeld trouw aan de leenheer (hulde brengen).

Ten slotte sloeg het rituele vertoon een brug tussen overheid en volk, tussen het abstracte regelsysteem van de rechtstheorie en de concrete ervaring van de rechtspraktijk.

Belangrijke intermediairen tussen de voor het volk niet openbare, ontoegankelijke cultuur van het gecodificeerde recht en de ervaring waren taal en symboliek. De symbolische handeling van het leggen van de sleutel op het graf evolueerde in enkele decennia van daad tot taal, van een *performance* tot een zegswijze. In de oudst bekende vorm was de sleutel het symbool van het

---

30. *Practyke van civil en criminele saken door I. De Damhouder. Nu op nieuws van veel groote en grove fouten en mis-slagen gezuuyverd en verbeterd: ende vuyt het Latijn over-gezet door K. van Nispen* (Tot Rotterdam bij Ioannes Næranus, 1656) 28.

31. Bijsterveld, "Een handschoen op het altaar", 60.

huishouden waaruit de man was gestorven. De sleutel was het instrument voor de fictieve handeling van de afstand van dat huishouden. Die fictie had intussen wel volledige rechtskracht.

De betekenis van een woord wordt bepaald door het gebruik ervan. Ludwig Wittgenstein ontwikkelde in zijn *Philosophische Untersuchungen* de conceptie van het taalspel, waarin het spreken altijd deel is van een activiteit of zelfs een levensvorm: een bevel geven of opvolgen, iets construeren volgens een handleiding, een verhaal bedenken of lezen, vragen, bedanken, vloeken, groeten en bidden, -het zijn taalspelen.<sup>32</sup> Een zin is een instrument en de betekenis ervan is het gebruik.<sup>33</sup> Om deze tweespalt tussen taal en handelen beter te kunnen begrijpen onderscheidde Wittgenstein een oppervlaktegrammatica en een dieptegrammatica. De eerste verwijst bij de sleutelworp naar de feitelijke handeling van het leggen van de sleutel op het graf, terwijl de tweede daar betekenis aan geeft door recht te doen aan de openbare omgeving: de sociaal, cultureel en juridisch bepaalde historische context.

Later evolueerde bij John Searle het taalspel van Wittgenstein tot de *speech act* ofwel taalhandeling<sup>34</sup>; deze bestaat in essentie uit een pragmatische en een verbale component. 'De sleutel op het graf leggen' is dan een taalhandeling, waarin de pragmatische component oorspronkelijk stond voor het daadwerkelijk deponeren van de sleutel op de kist als uitdrukking van afstand van het sterfhuis. Terwijl de pragmatische component een ingrijpende verandering doormaakte, bleef de verbale component van de sleutelworp ongewijzigd, toen in later tijd eerst de sleutel werd ingeleverd op het stadhuis en vervolgens geen enkele fysieke rol meer speelde. Het handelingsaspect veranderde van een zintuiglijk aanschouwbaar juridische symboliek in een abstracte of administratieve juridische symboliek. Het was een van de consequenties van de toenemende complexiteit van het maatschappelijke verkeer.

De betekenis van het taalspel verandert als de openbare omgeving ervan verandert. De sleutelworp verdween in een tijd van ingrijpende rationaliseringsprocessen. In de periode van de Renaissance ondergingen kunsten en wetenschappen, gedrags- en omgangsvormen, geld- en handelsverkeer, oorlog en politiek structuurveranderingen, waarin steeds minder plaats was voor irrationele, ondoorzichtige, tijdrovende en omslachtige rituelen. In wetgeving en rechtspraak greep de rede ordenend in, toen de Habsburgse landsheren probeerden in het kader van hun politiek van machtscentralisatie tot meer rechtseenheid te komen. In 1531 bijvoorbeeld werden de provinciale hoven aangeschreven om de costumiere rechten op schrift te stellen, opdat deze al dan niet door de centrale overheid in Brussel

---

32.L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* (Oxford, 1953) § 23.

33.Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, § 421.

34.J.R. Searle, *Speech acts. An essay in the philosophy of language* (Cambridge, 1969).

konden worden bekrachtigd.<sup>35</sup> In Brabant werd deze richtlijn overigens pas in 1546 uitgevoerd.<sup>36</sup>

Gedurende de overgangsfase van de materiële daad naar de juridische handeling had de taaluiting van de sleutelworp de status van een cliché of topos, zoals de oorspronkelijke handeling de status had gehad van een ritueel. Taalkundig gezien overleefde de verbale component lange tijd de pragmatische; historisch gezien was zij zelfs een constante. De zo ontstane uitdrukking verwees eerst nog naar de juridische implicaties, maar werd een pejoratieve aanduiding van iemands insolventie. Toen aan Maria Donckers werd toegevoegd dat je beter kon bedelen dan de sleutel op het graf leggen, was het handelingsaspect van deze taaluiting een verwijt van min- of onvermogen en een suggestie van oneerlijke armoede, -dus een belediging. Deze pragmatische component herinnerde aan de vernedering die het publiekelijk afstaan van huissleutel en overmantel ongetwijfeld is geweest.

In de laatste ontwikkelingsfase van de taaluiting 'de sleutel op het graf leggen' is het juridische element geheel verdwenen. De huidige uitdrukking laat in het midden hoe wie van welke nalatenschap afstand doet. Of zij schande en schaamte impliceert weet ik niet, want de gevoelswaarde van de uitdrukking kan ik niet meer achterhalen. Het is in elk geval niet langer een directe verwijzing naar een feitelijke handeling, maar een bleke linguïstische herinnering aan een vroegere virtuele rechtshandeling. En die herinnering staat op het punt geheel te verdwijnen, want bijna niemand kent de uitdrukking nog. Deze heeft in het woordenboek een reliekschrijn gevonden.

#### NASCHRIFT OVER WAAROM HILLE DONCKERS DE SLEUTEL OP HET GRAF LEGDE

Nog even terug naar de weduwe Hille. Waarom zij in 1468 de sleutel op het graf legde, wordt in de akte niet vermeld, maar de reden zal hebben gelegen in het criminele verleden van haar man. Deze, Heyn Roellen Doncker(s), had haar al enkele jaren verlaten, zij het noodgedwongen. In 1462 was hij door de hoogschout veroordeeld wegens het doodslaan van Peter de Witte. De verantwoording voor de boeteschikking die de schout trof met de dader luidde: *Ende want hy is een arm knecht, wyf ende kinderen hebbende, ende moet syn broot wynnen mit vollen ende mit zwaren aerbeyt.*<sup>37</sup> Voor een arme voller was de boete van 25 rijngulden overigens nog een fors bedrag.

Het vollen geschiedde nog in de volkom, waarin de voller het van urine doordrenkte wollen weefsel met de voeten trad, wat per laken twee of drie dagen kostte. Hij werkte nagenoeg naakt, letterlijk in het zweet zijns aanschijns. Het werk was ruw en de vollers lijken dat eveneens te zijn geweest.

---

35.J.Ph. de Monté VerLoren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (5e dr., bewerkt door J.E. Spruit; Deventer, 1972) 181.

36.M.J.H.A. Lijten, *Het burgerlijk proces in stad en meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811* (Assen, 1987) 6, 7.

37.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 12993, rekening Sint-Jan - Kerstmis 1462, sub 's-Hertogenbosch.

Hun keur bevatte immers een opvallend grote hoeveelheid bepalingen tegen misdadig en onzedelijk gedrag.<sup>38</sup>

De voller Heyn Doncker(s) beging enkele jaren na het eerste delict samen met zijn broer Lemmen een tweede doodslag. Dit keer was hun collega Claesken die Volre het slachtoffer; de plaats des onheils was de Weversplaats in Den Bosch, waar veel textielarbeiders woonden. Heyn en Lemmen verwachtten blijkbaar dit keer geen schikking, aangezien zij vluchtten.<sup>39</sup> Heyn is als voortvluchtige overleden en zijn weduwe liet haar huik en sleutel vallen. Niet op het graf, want dat lag niet in Den Bosch.

---

38.J.H. Hofenk de Graaff, *Geschiedenis van de textieltechniek. Een drieluik* (Amsterdam, 1992) 27, 50, 51.

39.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 12994, rekening Kerstmis 1469 - Sint-Jan 1470.